

ETT SAMTAL OM ÖVERSÄTTNING

Det följande samtalet är inledningen till ett temanummer om kulturell överföring i den tyska tidskriften Humboldt Kosmos 2001. Bidragen handlade om en kinesisk översättares lidanden, språkliga universalier, industrinormer som gemensamt språk, dansens språk m.m. Originallet har titeln Der Mensch ist in vielen Kulturen zu Hause.

Människan är hemmastadd i många kulturer

Det går alltid att översätta. Varför? Därför att det finns reaktionsmönster som är gemensamma för alla människor.

Att översätta Goethe? Det är ett klassiskt exempel. Men vad har dans, universalgrammatik och internationella industrinormer med temat översättning att göra?

Tore Nordenstam är professor emeritus i filosofi vid Universitetet i Bergen. I flera publikationer har han behandlat "översättandets möjlighet" och "kulturövergripande förståelse".

Den svenskfödde filosofen ger ett perspektiv på detta tidskriftnumrets huvudtema, kulturöverföring. Dessutom kommer han in på sådant som språkdatorisering, arabiska dygder och varför vikingarna och kineserna förhåller sig olika till anblicken av en ros.

Kosmos: Som filosof har ni arbetat mycket med temat översättning. Har ni också varit inne på den praktiska sidan av saken?

Tore Nordenstam: Lite grann. När jag var student, var jag med i studentteatern i Göteborg och översatte då *Der farendt Schüler im Paradeiss* av Hans Sachs från tyska till svenska. /Tillägg TN: Den svenska översättningen *Den vandrande djäknens i paradiset* gjordes av Sture Pyk och mig tillsammans. Vi var båda med på scenen när stycket uppfördes på Studentkåren i Göteborg en gång mot slutet av 50-talet./ Det var inte helt lätt på grund av det speciella versmåttet. I Sverige var stycket helt okänt, men det hade spelats i Tyskland. Så vitt jag vet har det aldrig satts upp igen i Sverige. Jag har också översatt några andra saker, som inte är publicerade. När det gäller Sachs, så är det synd att översättningen inte har kommit ut av trycket. Den var bra.

Var det svårt att göra den?

Litterärt sett ja. Vi måste hålla oss till versmåttet, skriva förståeligt men samtidigt lätt arkaiserande för att visa att det är ett gammalt stycke. Det är som med Shakespeareöversättningar, som alltid måste nyöversättas för att språket ändrar sig.

Hans Sachs och William Shakespeare kommer från en kulturkrets som liknar Sverige ganska mycket. Ni har också arbetat en gång med översättning av arabiska dygdbegrepp. Är en adekvat översättning över huvud taget möjlig i ett sådant fall?

I språket är alla utsagor inbäddade i situationer. Om situationen är välkänd för läsaren och språken liknar varandra från grammatikalisk synpunkt sett, så kan man översätta ord för ord. Men vad gör man när det handlar om situationer som är okända i målkulturen? Då kan man bara försöka hitta ett någorlunda passande ord och förklara den institutionen som det gäller.

Kom med ett exempel!

Jag håller på med etik, och när jag var i Sudan, upptäckte jag att ingen hade beskrivit den nu existerande arabiska etiken. För att kunna göra det, använde jag arabiska ord för etiska förhållanden. Jag upptäckte att begrepp som värdighet, ära och anständighet spelar en speciell roll.

Och för sådana centrala begrepp finns det inte någon översättning?

Jo, men om man slår upp i ett lexikon, så ser man att de engelska översättningarna av de tre arabiska nyckelorden sammanfaller. Men ett ord som "värdighet" förutsätter en lång rad gemensamma erfarenheter, som ligger i bakgrunden för kommunikationen. Jag måste alltså belysa hela det omgivande sammanhanget genom att söka efter exempelsituationer tillsammans med mina informanter. Jag frågade till exempel: "Är det inte ovärdigt att behandla människor så eller så?". Och då kunde svaret bli: "Nej, det är inte ovärdigt, men det finns ett liknande fall ..." osv.

Slutsatsen är att en översättning av ett stycke skönlitteratur antingen måste vara ytlig eller att de många utvikningarna gör att den blir så tråkig att läsaren ger upp.

Ordagranna översättningar går bara när det gäller bruksanvisningar och liknande. Översättningar av litterära verk är alltid omskrivningar. När det gäller detaljer, kan det bli verkligt svårt. Hur översätter man "im wunderschönen Monat Mai" till japanska? I Japan kommer våren tidigare. Ska man skriva april? Eller hålla sig till maj och förklara skillnaden? Det exemplet är f.ö. inte mitt eget utan hämtat från en japansk kollega. Men jag tror i alla fall att översättningar alltid är möjliga. Varför? För att det finns reaktionsmönster som är gemensamma för alla människor, med olika kulturella överlagringar.

Det påminner om artikeln om "lingua mentalis" som Anna Wierzbicka har skrivit för det kommande tidskriftsnumret.

Det är mycket intressant, tycker jag. Här har vi en som letar efter universalier och föreslår att det finns begrepp som måste täckas av alla språk. Det förvånar mig bara att "ja" och "nej" inte är med på listan. Jag skulle tro att det måste vara med i alla språk. Nu arbetar Anna Wierzbicka också med en universell grammatik. Kan något sådant vara till nytta för förståelsen? Aristoteles gjorde något liknande i *Den nikomakiska etiken*. Han försökte finna etiska universalier och föreslog en lista över förhållanden som finns med i alla människors liv. Det finns en början och ett slut. Och fruktan och mod osv. Aristoteles föreslog att alla dygder alltid ligger mellan två ytterligheter. Mod ligger mellan feighet och övermod, måttfullhet mellan snålhet och slösaktighet osv. Men hans lista över dygder och laster är egentligen en lista över det som är gemensamt för alla människor. Och den metoden skulle man också kunna använda i fråga om det är gemensamt för alla kulturer. Vad finns det som är gemensamt för arabisk, lutheransk och tysk vardagsetik? När allt kommer omkring, så är det ganska mycket som är gemensamt. Men för uppfatta får man inte stanna vid ytan utan måst djupare ner.

För det centrala temat i det här numret av tidskriften har vi valt ett mycket vidsträckt översättningsbegrepp. Karen Mozingo bidrar till exempel med texten "Dancing Between Two Languages". I den beskriver hon som studerat amerikansk "Modern Dance" sina försök att tränga in i ett verk av en tysk "uttrycksdansare" (en "Ausdruckstänzerin") – till syvende og sidst med målet att översätta detta stycke kultur till sitt eget kulturella rum.

Det är mycket intressant för mig att ni har tagit med dans – i filosofin är det ett av de mest försummade områdena. Ni har rätt i att översättningsbegreppet måste utvidgas. Ibland talar man om "kulturell översättning", som inte bara inbegriper språket utan också situationen och omgivningen. På det allmänmänniskliga området finner man till exempel rädsloreaktioner – håret reser sig på alla människor (och apor och katter). De gemensamma uttrycksgesterna använder man sig också av i dansen.

Karen Mozingo beskriver hur hon uttrycker något som ligger mellan språken, som hon inte finner ord för. Är dans ett lingua franca?

När det gäller kroppsliga uttryck finns det mycket som är kulturellt format. Till exempel i mycket traditionspräglad indisk och indonesisk dans. Eller i klassisk rysk ballett – där finns det många rörelser som inte är förståeliga utan vidare. Likaså när det gäller bilder. Det verkar vara så att förmågan att uppfatta bilder inte är medfödd utan något som man måste lära sig. I Sudan för 40 år sedan fanns det fortfarande människor som inte kunde få något ut av de svartvita strukturerna i ett passfotografi. Centralperpektivet är också en europeisk uppfinning – som man kanske inte egentligen behöver.

Europa gjorde sig ju också av med det i det förgångna århundradet.

Picasso var den förste som såg på afrikanska skulpturer som konst. Men när det gäller bilder, så får man samma kulturella svårigheter som med språket. Hur illustrerar man en japansk Shakespeareutgåva? Jag har sett några sådana bilder som var 100 år gamla. För oss ser det ut som det handlar om samurajer. Och så är det ju också för dagens japaner. Tidsavståndet har blivit så stort att man behöver ett nytt slags bildöversättning.

Vi har också ett bidrag av en amerikanska, Krista Johnsen: "Standards - A Universal Language for Industry?". Hon behandlar där olika normer i olika länder.

Det stämmer att normer är som ett gemensamt ordförråd. På det viset kan man uttrycka sig på olika språk och mena precis samma sak. Men är det en översättningsprocess? Det handlar snarare om att en norm överförs som ett stycke kultur till ett annat kulturområde. Jag kommer att tänka på Carl von Linné, som systematiserade djur och växter. För djur och växter fanns det – och finns fortfarande – olika namn i olika länder. Linné föreslog en gemensam latinsk nomenklatur. Men Linnés klassifikationer och den kemiska nomenklaturen framstår för mig snarare som uppfinningar än som översättningar. Men det kan ju hända att jag tar fel på den punkten.

Kanske skulle det behövas en liknande uppfinning på det språkliga området, som kunde leda till allmän förståelse. Något sådant som Ludwig Zamenhof hoppades på med sitt konstgjorda språk esperanto.

Esperanto var en återvändsgränd, eftersom det bygger på europeiska språk. Man kan förstå en hel del om man kan några europeiska språk. Men vad hjälper det en människa från Nya Guinea eller Thailand?

Men om man nu skulle försöka något liknande i ett globalt sammanhang?

Språken är alltför olika för det, på alla nivåer – uttal, ord, grammatik. Tänk till exempel på tyska, kinesiska och arabiska. Jag tror inte att det går. Då tror jag mera på datoröversättningar. Datorer kan översätta mycket redan nu, men det blir många fel eftersom de översätter ordagrant. Men ett omfångsrikt program skulle kunna få med situationerna också. Teoretiskt sett borde det också kunna gå att översätta lyrik med hjälp av datorer. Men antagligen skulle programmet få ett sådant omfång att det inte skulle löna sig.

I vår Bibliographia Humboldtianar förtecknar vi varje år mer än 3000 publikationer som våra tidigare gästforskare ger oss besked om. Varje år finns det också med en mängd översättningar. Vad är det som driver människor att översätta?

I mitt fall var det en rent praktiskt motiv. Det fanns ingen översättning av Hans Sachs, och jag menade att det skulle vara ett bra stycke för studentteatern. Ett annat stycke, av Brecht, översatte jag därför att jag tyckte att den översättningen som en känd svensk skådespelerska hade gjort var så dålig. Men det gjorde jag bara som ett övningsarbete när jag studerade tyska. Den gick rätt ner i skrivbordslådan.

Och varför är just humboldtianer så aktiva översättare?

Det är människor som har levat i en annan kultur. Och då händer ganska ofta att man stöter på något vackert eller värdefullt som inte finns i ens egen kultur. Dessutom är det roligt att översätta, inte minst dikter. När man är förtrogen med två kulturer och vet att man kan bidra med något till sin egen kultur, då är det många som gärna gör det.

Men då måste man känna båda kulturerna väl, som ni har påpekat. Kan man verkligen vara helt hemmastadd i två kulturer?

Javisst! Inte bara i två. Jag tror att alla normala människor kan behärska två eller tre språk och kulturer.

Frågorna ställdes av Florian Klebs.